

АСТРЕНТ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВІ

Погрібний Сергій Олексійович,

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
суддя Великої Палати Верховного Суду;
головний науковий співробітник
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
(за сумісництвом)



У цій статті піддано аналізу правову природу астренту, порівняно інститут астренту із суміжними правовими інститутами, досліджено доцільність його застосування в різних категоріях спорів, а також надано оцінку ефективності та нагальності впровадження цього інституту в Україні. Інститут астренту, який підтвердив свою дієвість в багатьох країнах, є саме таким ефективним засобом стимулювання до виконання судових рішень, тому невідкладним є його впровадження в українське цивільне право. У виборі прийнятної для правової системи України моделі інституту астрента потрібно передбачити можливість стягнення сум астрента передусім на користь стягувача із застосуванням його винятково до виконання негрошових зобов'язань.

Правовий інструмент, сконструйований у ЦПК України (ч. 10 ст. 265) та ГПК України (ч. 10 ст. 238), не є астрентом, а має іншу правову природу. На відміну від загального правила, коли судові рішення може містити висновок про стягнення сум станом на момент його постановлення, згаданий правовий інструмент дає можливість судові сформулювати свої владні вказівки на майбутнє – після його постановлення, тобто має не ретроспективний, проспективний характер. Така неустойка не є публічно-правовим інститутом або процесуальним штрафом суду, а є винятково поширенням існуючих між сторонами спору відносин судом на майбутнє у тому разі, якщо боржник і надали допускати прострочення. Основна мета цього субінституту полягає у процесуальній економії, зменшенні вірогідності повторного звернення цього самого позивача до того ж відповідача до суду з приводу невиконання останнім того самого грошового зобов'язання. Функція стимулювання боржника до виконання власного грошового зобов'язання є похідною від основної мети – процесуальної економії, таке завдання досягається побіжно.

Ключові слова: астрент, судовий штраф, неустойка, штраф, рекодифікація цивільного законодавства.

Pohribnyi Serhiy. Astreinte: state and prospects of implementation in Ukrainian law

This article analyzes the legal nature of the astreinte, compares the astreinte with related legal institutions, investigates the feasibility of its application in various categories of disputes, and assesses the effectiveness and urgency of introducing this institution in Ukraine. The institution of an astreinte, which has proven its effectiveness in many countries, is an effective means of encouraging the enforcement of court decisions, and therefore its introduction into Ukrainian civil law is urgent. When choosing a model of the institution of an astreinte acceptable for the Ukrainian legal system, it is necessary to provide for the possibility of collecting the amounts of the astreinte primarily in favor of the collector and applying it exclusively to the fulfillment of non-monetary obligations.

The legal instrument constructed in the Civil Procedure Code of Ukraine (part 10 of Article 265) and the Commercial Procedure Code of Ukraine (part 10 of Article 238) is not an astreinte, but has a different legal nature. Unlike the general rule, when a court decision may contain a conclusion on the recovery of amounts as of the moment of its issuance, the aforementioned legal instrument allows the court to formulate its power instructions for the future – after its issuance, i.e. it is not retrospective, but prospective. Such a penalty is not a public law institution

or a procedural fine of the court, but is solely an extension of the existing relations between the parties to the dispute by the court into the future if the debtor continues to allow delays. The main purpose of this sub-institute is to save procedural time and reduce the likelihood of the same plaintiff bringing a second lawsuit against the same defendant for failure to fulfill the same monetary obligation. The function of stimulating the debtor to fulfill its own monetary obligation is derived from the main goal – procedural economy, and this task is achieved only partially.

Key words: *astreinte, court fine, penalty, fine, recodification of civil law.*

Постановка проблеми й формулювання завдання. Для української правової системи притаманною є проблема своєчасного та належного виконання судових рішень, що стає приводом звернення до Європейського суду з прав людини. У багатьох країнах Європи вирішити згадану проблему допомагає інститут астренту, який є дієвим механізмом стимулювання боржників до реального і швидкого виконання судових рішень. Проте, українському праву інститут астренту доки не є відомим.

У цій статті піддано аналізу правову природу астренту, порівняно інститут астренту із суміжними правовими інститутами, досліджено доцільність його застосування в різних категоріях спорів, а також надано оцінку ефективності та нагальності впровадження цього інституту в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. *Поняття та правова природа астренту.* У правовій доктрині астрент (від лат. *adstringere* – примус, фр. *l'astreinte* – штраф) розуміють як грошову суму, яку призначає суд за невиконання (несвоєчасне виконання) рішення суду. Інститут астренту не є новим для як для права держав-членів ЄС, так і для європейського приватного права загалом. Цей ефективний правовий інститут, який стимулює боржника до виконання судового акта у найстисліші строки, з'явився у Франції наприкінці XIX ст. Саме судова практика французьких судів сформувала умови, види і способи застосування астренту і навіть визначила його правову природу (*Цвайгерт К., Кетц Х.*).

За правом Франції, з правової системи якої власне було запозичено інститут астренту, під час його застосування судді користуються певною свободою дій у вирішенні власне питання, чи потрібно призначити астрент, та у визначенні його розміру та строку (застосування). Суд може самостійно ухвалювати таке рішення без клопотання позивача та без заслуховування

думки сторін. Уся сума астренту зараховується на користь кредитора. Французька доктрина визначає, що держава не повинна бути зацікавленою в отриманні прибутку від законних дій стягувача та виконавця правосуддя, незважаючи на те, що встановлення астрента розглядається, зокрема, як санкція за неповагу до правосуддя, за супротив у виконанні судового рішення. Завдання інституту астренту в Франції – змусити боржника до виконання судового рішення [1, с. 86–87].

Застосування астренту довело свою ефективність, тому цей правовий інститут запроваджено у більшості країн Європи (зокрема у таких країнах, як Італія, Німеччина, Нідерланди, Португалія, Бельгія, Швейцарія, Польща та інші). У різних державах інститут астрента має різну правову природу. Крім французької моделі астренту (приватноправової за її природою), існує інша – публічно-правова, застосована у Німеччині. За німецькою моделлю астрент стягується у дохід держави і є певним видом штрафу за неповагу до рішення суду.

Третя модель поєднує наведені риси перших двох; зокрема у Португалії сума астрента розподіляється порівну між стягувачем і державою. Схожий підхід запропоновано й у Кодексі європейського договірної права [2, с. 669]. Підхід, що ближчий до першого, реалізований у Принципах УНІДРУА: відповідно до статті 7.2.4. (Судовий штраф) якщо суд наказує стороні виконати умови договору, він може також приписати їй сплатити штраф у разі невиконання. Штраф має бути сплачений постраждалій стороні, якщо тільки імперативні норми права країни суду не встановлюють іншого. Сплата штрафу постраждалій стороні не виключає вимог про відшкодування збитків.

На нашу думку, правова природа астрента у кожній правовій системі визначається тією моделлю, яка вибрана і запро-

ваджена законодавцем, а також тим, яка правова мета цього інституту є визначальною та, не востаннє, має значення те, на користь кредитора або держави стягується сума такого штрафу. Якщо астрент стягується з боржника на користь держави та передовсім у зв'язку з неповагою до правосуддя і перешкоджанням виконанню судового акта, публічно-правова мета є визначальною, а інтереси кредитора задовольняються побіжно, оскільки у такому разі підтримання авторитету суду виходить на чільне місце.

Важливим у з'ясуванні правової природи астренту є розрізнення його із суміжними правовими інститутами.

Ус М. В., Глотов С. О., Носік Ю. В. вважають, що астрент має матеріально-процесуальну природу: з одного боку, захищає приватний інтерес і стягується на користь позивача за наявності відповідних підстав, з іншого боку – сплачується за невиконання судового рішення. Саме остання особливість, на думку згаданих науковців, істотно відрізняє астрент від неустойки, яка, на відміну від астрента, становить собою спосіб захисту цивільних прав та інтересів і одночасно є мірою цивільно-правової відповідальності. Така подвійна природа астрента відмежовує його, в тому числі, й від суто процесуальної категорії – судового штрафу, котрий завжди стягується за ініціативою суду. До того ж розмір судового штрафу чітко визначений у законодавстві, натомість розмір астрента, як правило, на законодавчому рівні, у державах, в яких він впроваджений, не встановлюється, а визначається судом з урахуванням принципу справедливості, співрозмірності і недопущення отримання вигоди від незаконної чи недобросовісної поведінки. Астрент не є тотожним жодному із інститутів, а є самостійним, не подібний будь-якому іншому, правовий інститут [2, с. 670–671].

Як зазначає Ковалишин О. Р., між інститутами неустойки та астрента є певна схожість: і неустойка, і астрент – це певна грошова сума (або у твердому розмірі, або встановлено спосіб її визначення), яка підлягає стягненню у разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання. Неустойка, як і астрент, стягується з ініціативи сторони, а не суду,

втім ці інститути не є абсолютно однаковими. Підставою стягнення неустойки є закон чи договір, а підставою нарахування астрента є рішення суду, що набрало законної сили. Розмір неустойки встановлюється у законі чи договорі, розмір астрента визначається судом на власний розсуд. Основна відмінність між інститутами астрента та штрафу полягає в тому, що штраф стягується на користь держави, а астрент стягується на користь приватної особи – заявника [3, с. 37].

Знову ж таки, відмінності між неустойкою та астрентом (інституту якого, як буде зазначено далі, немає в українському законодавстві) будуть остаточно визначені після того, як український законодавець вибере ту або іншу його модель. На наше ж переконання, основна відмінність між звичайною неустойкою та судовою неустойкою полягає у такому:

(1) перша (неустойка) стягується судом у рішенні ретроспективно: її розмір у судовому акті має бути визначений у певному обрахованому судом розмірі, зазвичай, станом на момент постановлення такого рішення або станом на інший момент у минулому. Судова ж неустойка не завжди обраховується судом у конкретному розмірі у судовому рішенні, а часто лише визначається алгоритм її обрахунку на майбутнє; строки нарахування астренту залежатимуть від дій боржника – виконання судового рішення припинятиме його подальше нарахування на стадії виконавчого провадження;

(2) звичайна цивільна неустойка є суто приватно-правовим інститутом, її нарахування визначається законом або договором. Астрент за будь-якої законодавчої моделі має певні публічно-правові риси: і можливість її нарахування, і розмір визначаються законом та/або судом і застосовуються на підставі відповідного рішення суду. Переважно астрент присуджується на користь позивача за його зверненням, хоча в деяких країнах це присудження здійснюється за ініціативою суду на користь держави. До того ж таке присудження астренту може бути як у виді фіксованої (одноразової) суми, так і у виді платежу, що періодично збільшується. Це становить другу відмінність;

(3) третя відмінність полягає у тому,

що астрент не має ознаки продовження на майбутнє нарахування тієї неустойки (штрафу), що нараховувалася і стягувалася до постановлення судового рішення згідно з характером тих цивільних відносин, що виникли між сторонами – зазвичай, договірних. Відповідно звичайна неустойка та астрент не підлягають взаємному зарахуванню: астрент є іншою (відмінною від звичайної неустойки) санкцією грошового характеру. Так само сума астрента не може зараховуватися на відшкодування завданих стягувачу збитків;

(4) четверта відмінність полягає у тому, що у сучасних правових системах астрент переважно застосовується до вимог немайнового характеру, його не може бути застосовано до грошових вимог; на відміну від звичайної неустойки, де такої заборони немає.

На останній відмінності астренту від неустойки наполягають й більшість дослідників цього питання: тож в теорії найбільш спірним питанням залишається можливість його запровадження до грошових зобов'язань.

У французькій, італійській та інших правових системах астрент застосований винятково до зобов'язань вчинити певні дії або утриматися від їх вчинення, а не до грошових зобов'язань.

На думку Бондар І. В., астрент є дієвим під час виконання рішень, що зобов'язують боржника вчинити певні дії, оскільки для боржника створюються такі умови, що самостійно виконати рішення йому вигідніше, ніж його не виконувати. А враховуючи те, що певні категорії рішень (що зобов'язують боржника вчинити певні дії або утриматися від їх вчинення) виконати примусово неможливо, їх має вчинити саме боржник, астрент є кращим і дієвішим стимулом [4, с. 153].

Інші науковці також вважають, що виключення грошових зобов'язань із сфери дії астренту не носить критичного характеру з точки зору забезпечення ефективного захисту інтересів позивача через можливість активної участі державного виконавця у реалізації рішення суду за грошовими вимогами та нарахувань за статтею 625 ЦК України. Найбільш значущим є впровадження інституту астрента щодо таких категорій справ, коли виконання рішення суду залежить від волі

боржника: коли судовим рішенням відповідач зобов'язується вчинити дії фактичного чи юридичного характеру, не пов'язані із виконанням ним грошового зобов'язання. Такий обов'язок, на переконання зазначених науковців, може бути як у рамках речових, зобов'язальних, корпоративних, інформаційних правовідносин, правовідносин інтелектуальної власності чи інших правовідносин [2, с. 672–673]. З неможливістю застосування астрента до грошових зобов'язань цілком погоджується й автор цієї статті.

Правову природу астренту дослідила й Велика Палата Верховного Суду у постанові від 04 червня 2024 року у справі № 910/14524/22 (провадження № 12- 4гс24). Велика Палата висувала, що астрент є засобом стимулювання боржника виконати у найстисліші строки рішення суду, ухвалене за наслідком розгляду спору щодо нього. З однієї сторони, він попереджає відповідача про те, що невиконання ним рішення суду матиме наслідком додаткове нарахування судової неустойки (превентивна попереджувальна функція), а з іншої – надає можливість позивачу отримати компенсаційні наслідки прострочення виконання боржником рішення суду (компенсаційна функція) [5].

За висновками Великої Палати Верховного Суду, астрент у класичному розумінні має такі риси: 1) є різновидом судової неустойки, тобто має характер додаткового зобов'язання; 2) суд встановлює його на майбутнє: під час ухвалення рішення суд дає певний строк на його виконання й у разі прострочення виникає обов'язок зі сплати астренту; 3) переважно присуджується на користь позивача за його зверненням, хоча в деяких країнах це присудження здійснюється за ініціативою суду на користь держави; 4) не звільняє від відповідальності за виконання основного зобов'язання; застосовується переважно до негрошових зобов'язань, проте допускається застосування й до зобов'язань грошового характеру; 5) метою є стимулювання боржника своєчасно виконати цивільно-правове зобов'язання, підтверджене судовим рішенням; 6) переважно питання застосування астренту суд вирішує одночасно з ухваленням рішення, проте не виключає можливості такого присудження і надалі; 7) його розмір, як

правило, законодавчо не встановлено, та суд визначає його на власний розсуд індивідуально у кожній справі з урахуванням обставин, що мають істотне значення, на засадах принципів справедливості, співмірності, недопустимості отримання вигоди від неправомірної чи недобросовісної поведінки; 8) може бути як у виді фіксованої (одноразової) суми, так і у виді платежу, що періодично збільшується; 9) після присудження може бути скасований судом за згодою стягувача або у разі об'єктивної неможливості боржника виконати судові рішення [5].

У постанові від 04 червня 2024 року у справі № 910/14524/22 (провадження № 12-4гс24) Велика Палата Верховного Суду також дослідила правову природу та призначення приписів частини десятої статті 238 ГПК України та частин десятої, одинадцятої статті 265 ЦПК України та висувала таке:

1. мета цих правових інструментів, запроваджених у процесуальні кодекси в 2017 році – запровадження в українське право дієвого механізму процесуальної економії;

2. сформульовані в частині десятій статті 238 ГПК України та частинах десятій, одинадцятій статті 265 ЦПК України приписи не є астрентом, застосовуються лише у грошових зобов'язаннях та фактично ними передбачається продовження на майбутнє стягнення присуджених відсотків або пені до моменту виконання судового рішення. Тобто це не є самостійним видом санкції – судової неустойки, а це ті самі відсотки або пеня, що вже стягнув суд, але які продовжені на наступний період часу (на майбутнє), протягом якого зобов'язання, підтверджене судовим рішенням, не виконується. Тоді як астрент передовсім застосовується до зобов'язань негрошового характеру, й розмір астренту не пов'язується із розміром заборгованості чи її складовими частинами, які відповідно й не є базою для обрахування судової неустойки, оскільки, як уже зазначалося, астрент – це санкція за неповагу до правосуддя та спротив виконанню судового рішення, а не форма стягнення чи відшкодування збитків перед позивачем (стягувачем);

3. на відміну від астренту, правова мета приписів частини десятої статті 238

ГПК України, частин десятої, одинадцятої статті 265 ЦПК України передовсім полягає у наданні судові повноважень поширити дію постановленого ним рішення і продовжити нарахування пені або відсотків на майбутнє поза часовими межами, в яких суд розглянув і вирішив спір по суті сформульованих у позові вимог про стягнення відповідних пені або відсотків, що має на меті позбавити кредитора потреби звертатися до суду з позовом про стягнення пені або відсотків за наступні періоди невиконання зобов'язання після того, як буде ухвалено судові рішення. Така мета зазначених процесуальних норм національного законодавства, як стимулювання боржника, до своєчасного виконання судового рішення, є другорядною [5].

Відповідно Велика Палата Верховного Суду висувала, що єдина схожість астренту з тією правовою конструкцією, що передбачена частиною десятою статті 238 ГПК України (частинами десятою, одинадцятою статті 265 ЦПК України), полягає у тому, що таку пеню чи відсотки суд ухвалює нараховувати на майбутнє – на період після постановлення судового рішення [5].

Отже, констатуємо, що інститут астренту поки не впроваджений в українське законодавство, що є його очевидним недоліком.

З цього приводу Стефанчук Р. О. відзначив, що найбільше скарг українців до Європейського суду з прав людини стосуються невиконання судових рішень, і ця проблема досягла масштабів гуманітарної катастрофи. Новий інститут даватиме змогу присуджувати грошові суми, що буде способом забезпечення судового акта, неустойкою за неналежне виконання рішення суду [6].

У процесі рекодифікації цивільного законодавства України запропоновано запровадити інститут астренту. Зокрема, у Концепції оновлення Цивільного кодексу України (далі – Концепція) («§ 5.3. Астрент») зазначено про доцільність доповнення ЦК України правилами про судову неустойку (астрент), згідно з яким суд може за вимогою позивача зобов'язати відповідача виплатити на користь позивача грошову суму, якщо відповідач не виконає рішення суду. Астрент означає присудження грошових сум як способу

забезпечення виконання судового акта, тобто астрент – це неустойка або пеня за неналежне виконання рішення суду. Право на застосування астренту має суд, якщо подано позов про виконання зобов'язання в натурі. Судова неустойка або астрент не може нараховуватися на грошові вимоги [7, с. 35].

Інші ж науковці висловили певні зауваження (пропозиції) щодо змісту § 5.3. згаданої Концепції, зазначили, що у запропонованій конструкції немає конкретних принципів регулювання судової неустойки (астренту), не визначено суб'єктний елемент механізму визначення її розміру. Звернули увагу на існуючі протиріччя юридичної термінології: метою астренту є забезпечення виконання судового акта, а метою неустойки є забезпечення виконання зобов'язань. Враховуючи недослідженість цього інституту в національній правовій системі, експерти висловили свої застереження про те, що в основі запропонованих змін не враховано процесуальну природу астренту, що спричинить ряд проблем в правозастосовній діяльності [8, с. 70–71].

Ковалишин О. Р. також переконаний, що введення астренту може призвести до виникнення низки проблемних питань як у теорії цивільного права і процесу, так і в судовій практиці. Головною проблемою реалізації цієї норми є оцінка пропорційності відповідного присудження, оскільки несформування чітких критеріїв, за допомогою яких визначається сума астрента, а також передача цього питання виключно на розсуд, створює безліч протиріч. Іншим проблемним питанням, на думку науковця, є питання можливості зменшення розміру судової неустойки з огляду на аналогію права та норми ЦК України, яка надає боржнику право заявляти у суді клопотання про зниження заявленої кредитором неустойки. Тож впровадження астренту поряд з перевагами пов'язане з деякими труднощами в його застосуванні на практиці, а тому потребує подальшого наукового аналізу [3, с. 37–38].

Проте, потрібно враховувати, що Концепція є рамковим документом, що визначає напрямки розвитку і удосконалення цивільного законодавства, визначаючи його нагальні недоліки та прогалини. Як

зазначено, в астрента – подвійна правова природа, яка визначається як публічно-, так і приватноправовою складовою та метою застосування. Вочевидь вирішення питання про присудження астрента передбачає надання широких повноважень судові у її стягненні, визначенні розміру, що має ґрунтуватися на певному рівні довіри до суду як інституції.

Погоджуючись з тим, що запровадження інституту астрента в законодавство може викликати проблеми матеріального та процесуального характеру, втім це так само стосується будь-якої новели у цивільному законодавстві і будь-якого новітнього правового інституту у разі недосконалість застосованого механізму правового регулювання відповідних суспільних відносин. Конструювання механізму правового регулювання змальованих суспільних відносин першорядно передбачає визначення певної ідеальної моделі таких суспільних відносин, яка б задовольняла б нагальні потреби суспільства та узгоджувалася з відповідною практикою правозастосування. Законодавець має визначити те, який стан урегульованості згаданих суспільних відносин він бажає врешті решт досягнути; надалі, з точки зору законодавчої техніки, потрібно втілити певний задум у відповідні правила поведінки. Вочевидь практика правозастосування в Україні потребує дієвого механізму приватноправового стимулювання до своєчасного виконання судових рішень. Саме тому вважаємо, що інститут астренту, який підтвердив свою дієвість в багатьох країнах, є саме таким ефективним засобом стимулювання до виконання судових рішень, тому невідкладним є його впровадження в українське цивільне право.

Щодо обрання прийнятної для правової системи України моделі цього інституту, то потрібно передбачити можливість стягнення сум астрента передусім на користь стягувача із застосуванням його винятково до виконання негрошових зобов'язань.

Висновки. Переконані, що правовий інструмент, сконструйований у згаданих вище статтях ЦПК України та ГПК України, не є астрентом, а має іншу правову природу. На відміну від загального правила, коли судові рішення може містити висновок про стягнення сум станом на момент

його постановлення, згаданий правовий інструмент дає можливість судові сформулювати свої владні вказівки на майбутнє – після його постановлення, тобто має не ретроспективний, проспективний характер. Така неустойка не є публічно-правовим інститутом або процесуальним штрафом суду, а є винятково поширенням існуючих між сторонами спору відносин судом на майбутнє у тому разі, якщо боржник і надали допускати прострочення. Основна мета цього субінституту полягає у процесуальній економії, зменшенні вірогідності повторного звернення цього самого позивача до того ж відповідача до суду з приводу невиконання останнім того самого грошового зобов'язання. Функція стимулювання боржника до виконання власного грошового зобов'язання є похідною від основної мети – процесуальної еко-

номії, таке завдання досягається побіжно.

Підсумовуючи, відзначимо, що інститут астренту нині не є відомим українському законодавству, проте через його дієвість, яка визначена в результаті випробування у багатьох сучасних правових системах, він може бути запозичений в українську правову систему.

Інститут астренту є важливим та ефективним засобом стимулювання до виконання судових рішень, тому його застосування в Україні може стати додатковим рушієм до добровільного та швидкого виконання судових рішень. Запровадження інституту астренту в Україні є нагальним.

Законотворець передовсім повинен обрати, яка саме модель астренту є найбільш прийнятною та корисною для українського правового ґрунту під час процесу з рекодифікації ЦК України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Воронько О. О. Астрент як спосіб примусу до виконання зобов'язання за законодавством Франції. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. №7(19), 2019. С. 82–88.
2. Ус М. В., Глотов С. О., Носік Ю. В. Астрент як засіб забезпечення ефективного захисту цивільних прав та інтересів. *Наукові перспективи*. 2023. № 10 (40). С. 664–677.
3. Ковалишин О. Р. Астрент як правове запозичення. Імплементація міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України [Електронний ресурс]: збірник матеріалів П'ятого науково-практичного круглого столу (м. Київ, 7 червня 2022 р.) / упорядник В. М. Короленко. К.: Електрон. текст. дані. НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2022. С. 35–38.
4. Бондар І. В. Щодо питання запровадження астренту в Україні. Проблеми теорії і практики виконання рішень судів та інших органів : зб. наук. пр. / за ред. Ю. В. Білоусова. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2019. С. 151–155.
5. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04 червня 2024 року у справі № 910/14524/22 (провадження № 12-4гс24). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120088907>.
6. Стефанчук Р. О. Оновлення Цивільного кодексу буде мати сенс тільки у форматі дискусії, необхідної для прийняття змін суспільством. *Юридична практика*, № 3–4 (1204–1205), 2021.
7. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2020. С. 35.
8. Науково-експертний висновок до Концепції оновлення Цивільного кодексу України: брошура / під заг. ред. члена-кореспондента НАН України В. А. Устименка. Київ : НАН України, ДУ «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова НАН України», 2021. С. 70–71.